

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İRADE PROBLEMİ*

Ferhat AĞIRMAN**-Fatma Ruveyda ÖZDEMİR***

Özet

Bireyin özgür bir iradeye sahip olup olmadığı sorunu düşünce tarihinin en çok tartışılan konularından biridir. Bu sorunla ilgili çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Şimdiye kadar en yaygın tutum birey iradesi ve fiziki evrende birey tarafından ortaya konulan eylemlerin karşılığının, ceza ya da mükafat olarak bireye geri döneceğini açıklayan hükümlerin incelenip, değerlendirilmesine yöneliktir. Bu yaklaşım tarzının irade ve sorumluluk ilişkisinin daha açık anlaşılmasını sağladığı söylenebilir. Fakat bu yaklaşım, münferit olarak ayetlerin yorumlanmasının yanında, irade ve özgürlük konusunun farklı boyutlarda değerlendirilmesiyle sınırlı kalmıştır. Bu nedenle dini ve felsefi kaynaklarda özgür irade fikrinin açıklanmasının zamansal boyutu nedir? Sorunun çözümlemesinde rasyonel bir yaklaşım söz konusu mudur? Bu ve benzeri sorular ışığında konu ele alınmıştır. Söz konusu sorulara dayanılarak irade sorunuyla ilgili İslam düşüncesinde ortaya konulan fikirlerin irdelenmesi ve konunun felsefi yönden anlaşılması hedeflenmektedir. Buna bağlı olarak irade probleminin İslam düşüncesindeki önemi ve nasıl anlaşılması gerektiği sorununun farklı bir açıdan değerlendirilmesi düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İrade, Özgürlük, Sorumluluk, Akıl, İslam felsefesi.*

THE PROBLEM OF FREE WILL IN ISLAMIC THOUGHT

Abstract

The issue of whether human being has free-will or not is one of the most challenging topic of opinion-history. There are variety of approaches about this case. Until now the most common manner is; intended to searched and evaluated whether punishment or reward is back to human in return actions that in human's free-will and in the physical universe. It can be said that this approach assured the understanding of will-power and responsibility relation. However this approach, besides interpreted verses as single, is limited to evaluating will-power and freedom topics from different aspects. For this reason what is the chronic dimension of the explanation of idea about free-will in religious and philosophic sources? Is it in question a rational approach for solving of the problem? The topic is dealt with in the light of such questions. Withstanding of in question queries, it is aimed to semtinize the thoughts about willpower case occurred in Islamic thought and understanding of the topic from the philosophic aspect. Due to this, it is thought to evaluate the importance of willpower problem in Islamic thought and the issue of how it is needed to be understood from a different vision.

Key Words: *Willpower, Freedom, Responsibility, Mind, Islamic philosophy.*

İrade ve özgürlük sorunu, insanlık tarihinde siyasi, sosyal ve dini alanlarda ortaya çıkan en çok tartışmalı problemlerinden biri olmuştur. İslam düşüncesinde de irade ve bireyin özgürlüğü konusu çeşitli dayanaklarla açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin ahd-i misak olarak adlandırılan; 'Elestü bi rabbiküm? (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?) - Galû bela... (Evet şahit olduk (ki Rabbimizsin) dediler.)' (Altuntaş vd., 2009: 181). şeklinde geçen diyalog bunların en önemlilerindedir.

Ahd-i misak; İslam düşüncesindeki irade probleminin akıl ve özgürlük çerçevesinde değerlendirilen önemli bir delilidir. Aklın, zamanın tüm karmaşık söylemlerinden uzak, geçmişten bile eski olan ilk yer, ilk başlangıç. İslam inancına göre Kur'an-ı Kerim'in en çarpıcı diyaloglarından biridir. İslam anlayışına göre Allah'ın insanların ruhlarını yarattıktan sonra sorduğu soru ve ruhların verdiği cevap bu şekildedir.

* İslam Düşüncesinde Özgürlüğün Nasıllığı Üzerine Adlı Projeden Türetilmiş Makaledir.

** Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Öğretim Üyesi, DENİZLİ.

e –posta : fagirman@pau.edu.tr

***Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk İslam Düşünce Tarihi, DENİZLİ.

e-posta:ruveyda002@hotmail.com

Aslında Araf suresinde geçen bu diyalog geçmişten günümüze kadar süregelen bir sorunun cevabını içinde barındırmaktadır. Bu durum birey iradesinin anlaşılmasına yönelik en çarpıcı örneklerden birisidir. İnsan gerçekten kendi karar mekanizmalarının etkili olduğu bir iradeye, yani özgür bir iradeye sahip midir? Yoksa kendisi için belirlenmiş bir hayatı mı yaşamak zorundadır?

Bunun gibi sorular, dini metinlerde bildirilen hükümler ışığında ele alındığında şöyle bir açıklama yapılabilir. İslam inancına göre, Allah evreni ve insanı yaratmadan önce, ilk insandan kıyamete kadar dünya üzerinde yaşayacak olan bütün insanların ruhlarını yaratmıştır ve onlara «ben sizin rabbiniz değil miyim?» diye sormuştur, ruhlar da «evet sen bizim rabbimizsin» diye cevap vermişlerdir. Bu diyalogun geçtiğı zamana «galû bela» denilmektedir. Şüphesiz ki tüm bu alıntılar bizzat Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlere dayandırılır. Bu alıntı yaptığımız kısım da Araf Suresi'nde şu şekilde geçmektedir; 'Hani Rabbin Ademoğullarından; onların bellerinden (gelmiş, geçmiş) zürriyetlerini (sulplerinden zerrelere halinde) almış ve onları kendilerine şahit tutarak "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da "Evet (Rabbimizsin), şahit olduk" demişlerdi. İşte bu (dünyada kafirliğe sapıp da) kıyamet günü "Bizim bundan haberimiz yoktu" dememeniz içindir.' (Altuntaş vd., 2009: 181).

Ahd-i misak olarak da meşhur olan bu ayetle insanın yeryüzüne gönderilmeden önce Rabbine söz verdiği hatırlatılmaktadır. Bizim üzerinde duracağımız konu Kur'an açısından irade özgürlüğünün teolojik temelleridir. Yukarıda geçen ve Kur'an'da yer alan bir çok ayette de görebileceğimiz gibi irade özgürlüğünün varlığı Allah'ın ruhlara bir dayatma olmadan soru sorması ve ruhların bir dayatma olmadan cevap vermesi irade-akıl ve özgürlük çerçevesinde değerlendireceğimiz önemli bir delildir. Allah insanı akıllı ve özgür iradeli bir varlık olarak yaratmıştır. Buradaki amaçlardan biri insanın kıyamet gününde hesap vereceğı zaman Allah'ın bu sözü delil gösterebilmesidir diyebiliriz. Asıl olarak burada değinilen nokta delil göstermekten ziyade Allah'ın insanları iman ve inanca yatkın, fitraten kendi varlığını ve birliğini idrak edebilecek ve bu doğrultuda düşünüp karar verebilecek kapasitede yaratmış olmasıdır.

Çünkü delillere göre dinin temelinde, insanda yaratılıştan gelen bir eğilim olan mutlak varlığa inanç vardır.

Bunu destekler bir bakış açısı olarak Platon'un bilgi ve idealar teorisi ve bu teoride insanın rolünü örnek gösterebiliriz. Platon'un bilgi teorisinde insanlar ideaların ve duyuların dünyasıyla ilişkili olarak tavır alırlar. Buradaki sorun, tek bir ruhun hem idealar hem de duyuların dünyasıyla nasıl ilişki kurduğudur. Zira Platon, insanın hem yaşam öncesinden hem de yaşam sonrasında bahseder. Filozof bu soruna cevap olabilecek nitelikte şöyle bir düşünce ortaya atar; ruh, yani gerçek kişi doğumdan önce vardır ve ölümden sonra yani beden öldüğü zaman yaşamaya devam edecektir. 'İnsanoğlu ideaların dünyası ile duysal idrak dünyası arasında bir yaratıktır. Ruh ideaların dünyasına, beden de duysal idrakin dünyasına aittir.' (Skirbekk ve Gilje, 2003: 80). Öyleyse diyebiliriz ki insanlar ruh ve fiziki beden olarak iki alanda da aynı yerdedirler. Burada dikkat çeken nokta ruhun kişinin gerçek parçasıymış gibi algılanmasıdır. Bu sonuca ulaşmamızın sebebi ise Platon'un ruhun beden giyerek duysal idrak dünyasına geçmesi, ölümüyle özgürleşerek tekrar ideaların dünyasına dönmesiyle ilgili fikirleridir. Bununla ilgili olarak, önce ruhların yaratılıp sonra dünyaya fiziki beden içinde gelmeleriyle ve öldükten sonra yine ruh olarak diğer dünyaya dönmeleri olarak bahsettiğimiz ve bahsedeceğimiz 'insanın yaratılış süreci ve ahiret inancı' ilkeleri benzerlik göstermektedir.

Platon'un felsefesinde asıl değinmek istediğimiz nokta onun bilgi teorisidir. 'Ona göre ruh fiziki bir bedenin içine girdiğı zaman (doğumda) önceden bildiğı her şeyi unuttur.' (Skirbekk ve Gilje, 2003: 81). Yazımızın başında ahd-i misak olarak verdiğimiz Kur'an'da geçen diyaloga işaret edersek bunun dünyaya geldiğimizde hatırlanmayacağını belirtmiştik. Fakat Platon'un söylediğine göre yaşam esnasında ruhun önceden bildiklerini hatırlaması dolayısıyla yaratılışımızda ya da fitratımızda bir kutsala inanma eğilimi var diyebiliriz. Bu eğilim ise doğada gördüğümüz duysal idrakların, daha önce bildiğimiz ideaların canlandırmasından kaynaklanmaktadır. 'Yine Platon'un söylemiyle ruh yaşam esnasında daha önce bildiklerini hatırlar, öğrenme bir yeniden keşiftir.' (Skirbekk ve Gilje, 2003: 81).

'Platon'un yanında Descartes, Gazali gibi büyük düşünürler de inanmanın fitri olduğunu, bozulmamış insan tabiatının inanmaya doğuştan yatkın olduğunu açıkça söylemişlerdir.' (Aydın, 1999: 19). Hz. İbrahim örneği de buna açık bir delildir. Hz. İbrahim, Hz. Muhammed'den sonra Allah katında insanların en üstünüdür, çünkü ileride göreceğimiz gibi O, Allah'ın varlığını kendi akıl ve mantığıyla bulmuştur, Allah ona Halil'im (dostum) diye buyurmuştur. Kur'an-ı Kerim'de En'am Suresinde şöyle denir;

'İbrahim, atası Âzer'e demişti ki: 'Sen putları ilah mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir sapıklık içinde görüyorum.' Böylece kesin bilgi ve imana erenlerden olması için İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu (muhteşem varlıklarını ve sırlarını akıl ve kalp gözüyle) gösteriyorduk. Üzerine gece bastırınca, bir yıldız gördü: 'Rabb'im budur' dedi. Yıldız batınca da: 'Ben batanları (ilah olarak) sevmem' dedi. Ay'ı doğarken gördü: 'Rabb'im budur' dedi. O da batınca: 'Yemin ederim ki, Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapıklığa düşen topluluktan olurdum' dedi. Güneş'i doğarken görünce: 'Rabb'im budur, bu hepsinden büyük' dedi. O da batınca dedi ki: 'Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştüğünüz şeylerden uzağım.' 'Ben yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben asla Allah'a ortak koşanlardan değilim' dedi.' (Altuntaş vd., 2009: 143-144).

Hız. İbrahim'in Allah'ın varlığını ve birliğini bulması diğer peygamberlere göre farklı olmuştur. Hız. İbrahim'in Allah düşüncesine ulaşma yolunu incelediğimizde yaratılış özelliklerine vurgu yaptığı görülür ki Allah'ın Hız. İbrahim'e bu şekilde bir görev yüklemesinin sebebi de budur denebilir. Yani insanların bundan kendi yaratılışları hakkında bilgi edinmeleridir. Hız. İbrahim'in Allah'ın varlığını bu şekilde buluşu Gazali'nin hudûs deliline benzer bir yaklaşım sergilemektedir. O, delilini şöyle temellendirir;

I. Her hâdisin hudûs bulması için bir sebebe ihtiyacı vardır.

II. Alem hâdistir.

III. O halde alemin de hudûsunun bir sebebi olması lazımdır. (Aydın, 1999: 47).

Hız. İbrahim'in içinde yaşadığı kavim, putperest bir kavimdir. Atası Azer'in de bu kavmin taptığı heykellerin hizmetkârı olan bir kişi olduğu bildirilmiştir. Yine nakledilenlere göre bu kavim içinde şirk ve inkâr sosyal hayatı kuşatmış, batıl inanışlar, toplumsal yaşamı çepeçevre sarmıştır. Hız. İbrahim birçok peygamberin karşılaştığı zorluklarla karşılaşmıştır. Hız. İbrahim daha genç yaşta, kavminin içerisinde bulunduğu küfür ve şirki analiz ederek yanlış olduğunu, akıl yoluyla yaptığı mukayeselerle bulurken diğer taraftan da bu yaşamın ve kainatın bir yaratıcısının olduğunu ve bunun da kendisinde hiçbir noksanlık bulunmayan mükemmel bir İlah olması gerektiğine kanaat getirmiştir. Yaratılan insanların, kainatın, evrenin ve alemlerin tesadüfi olamayacağını, akıl sahibi herkesin anlaması gerektiğini anlatmaya çalışarak kavmini Hak olan tevhîd dinine çağırmıştır. İşte bu noktada aklın ve mantığın yaratılıştan gelen bir özellik olması, ayrıca üstün bir güce inanmanın da insanın doğasında var oluşu delillendirilmek istenmiştir. Bu delilden hareketle söylenmek istenen, insan hiçbir yol gösterici ile karşılaşmasa bile yaratılıştaki akıl, mantık ve irade ile Allah'ın varlığını ve birliğini bulma kapasitesine sahiptir diyebiliriz. Buna karşılık dünyaya geldikten sonra karşılaştığı deliller yada yol göstericiler onun inancına bir dayanak olmuştur. Bu karşılaşılan delillerle gerçek bilgiye ulaşma düşüncesi Platon'un mağaradaki mahkûmlar analojisiyle benzerlik gösterir. Bu analogi, algılayabileceğimiz dünya ile idealara ilişkin elde ettiğimiz idrak arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bir mağaranın içinde mağaranın arka duvarına bakar şekilde bağlı duran mahkûmlar, arkalarında yanan bir ateş ve ateşle mahkûmlar arasında bazı nesnelere bulunmaktadır. Mahkûmlar sadece ateşin yansıtması sayesinde nesnelere duvara yansımalarını görüyorlar ve gerçeklik olarak bu yansımaları algılamaktadırlar. Farzedelim ki bir mahkûm serbest kaldı, o zaman duvardaki

yansımaları sebep olan gerçek nesnelere görecek ve gerçeklik sandığı yansımaların sadece nesnelere görüntüleri olduğunu anlayacaktır. Dahası, eğer bu mahkum gün ışığına çıkıp güneşi görürse bu algısı daha güçlenecektir (Skirbekk ve Gilje, 2003: 79). diyor Platon. Bu tıpkı Hz. İbrahim'in gerçeğin birer yansımaları olarak Güneş ve Ay'ı görüp sonra gerçek bilgiye – Allah'ın varlığının bilgisine – ulaşmasına benzetmektedir diyebiliriz. Burada verilebilecek örneklerden biri de İhvan-ı Safa'nın doğru bilgiye ulaşma yöntemleridir. 'İhvan-ı Safa insanın kazanılmış bir insanlığı üç yolla elde edebileceğini söyler. Bunlar; duyu güçleri, akli güçler ve vahiydir.' (Filiz, 2002: 131). Bu üç yol dışında bilgiye ulaşmanın başka bir yolu olmadığını söylemektedirler. Bu açıdan Platon'un analogisine destek olabilir görülmektedir. Platon'un analogisini sonlandırma şekli ise yine incelemeye değerdir; ' gerçek nesnelere, Güneş'i gören mahkum mağaraya dönüp gördüklerini diğer mahkumlara anlatırsa, duvardaki gölgeleri izleyen diğer mahkumlar tarafından az bir ihtimalle ciddiye alınacaktır (Skirbekk ve Gilje, 2003: 80). diyor. Hz. İbrahim'in halkını gerçekleri görmeye çağırması ama onların putlara tapmaya devam etmesini buna örnek olarak gösterebiliriz. Demek ki gerçeği görmek – algılamak herkesin başarabileceği bir durum değildir. Burada mahkumun bağlarından kurtulmasına işaret edilirken biz de aklın bağlarından kurtulmasına işaret edebiliriz. Kim aklını daha geniş, daha farklı bakış açıları ile geliştirip kullanabilirse gerçeklerin bilgisine ulaşabilir. Kur'an-ı Kerim'de '... hala düşünüp ibret almaz mısınız?' (Altuntaş, 2009: 217). 'Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı hizmetinize – istifadenize verdi. Yıldızlar da onun emri ile boyun eğmişlerdir. Şüphesiz ki bunların her birinde aklını kullanan bir toplum için deliller – ibretler vardır.' (Altuntaş, 2009: 281). Gibi düşünmeye, akli kullanmaya teşvik edici birçok ayette bunun önemine dikkat çekildiği görülmektedir.

Yazımızın başında değindiğimiz noktaya dönecek olursak; nakledilenlere göre galû bela aşamasından sonra, her ruh, sırası geldiğinde, insan bedeni içinde dünyaya gönderilmektedir. Burada amaç, insanın sözünü tutup tutmadığını test etmektir. İslam

öğretisine göre dünyevi zevklere kapılıp sözünü unutanlar cehenneme, nefesine hakim olup sözünü tutabilenler ise cennete gidecektir. İslam'da akıl ve özgür irade ve seçme anlayışı burada devreye girmektedir. Zira özgür iradenin temel unsurlarından biri de seçme eylemidir. 'Seçme tesadüfen olandan çok farklıdır. Seçme olgusunda işin içine bilinç girmektedir.' (Öner, 1995: 14-15). Bu sebeptendir ki Hz. Peygamber'in, 'Her doğan, İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hıristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar.' (Buhari, 2004: 269). hâdisi, Araf Suresi'ndeki bahsi geçen ayetlerle eşleştirilmektedir. Her doğan bireyin İslam fitratı üzerine doğmasını, insanlar üzerindeki inancın zorla dayatılması ya da belli bir inanca zorlanması şeklinde algılamının doğruluğu tartışılabilir. Zira Hz. İbrahim örneğinde anlatılana göre insan yeryüzüne gönderildikten sonra bu inanç yada sözü direk olarak hatırlanamamaktadır.

Bu nakle göre insan Allah'ın kendisine verdiği akıl sayesinde yüce yaratıcı fikrine ulaşabilmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu buluşta fitraten sahip olduğumuz bir kutsala inanma eğilimi de bu fikre ulaşmamıza yardımcı olmaktadır. Bu noktada zihnimizdeki yüce yaratıcı fikrinin oluşmasının bir önceki basamağını ele alan Descartes'in 'Mükemmel Tanrı' görüşünü ele alabiliriz. Descartes ünlü formülasyonu "Düşünüyorum, o halde varım"dan yola çıkarak Tanrı'nın varlığının bir tür ispatını yapar ve bu Tanrı ona göre mükemmeldir. Başlangıç noktasında kafamızdaki kusursuz varlık anlayışını alıp zihnimizde var olan kusursuz varlık düşüncesinin, var olmasının o kusursuz varlığın gerçekte var olduğuna bir kanıt olarak gösterir. 'Biz yada zihnimiz kusursuz olmadığına göre ve kimi kusursuz şeylerin kusursuz anlayışına sadece mükemmel bir varlık neden olabileceğine göre, bu anlayışın kaynağı mükemmel varlık yani Tanrı'dır. Zira böyle kusursuzluk ancak mükemmel bir varlıkta olabilir. Öyleyse mükemmel varlık vardır, Tanrı vardır.' (Skirbekk ve Gilje, 2003: 252).

İbn Sina Metafizik'inde her şeyin kendine özgü bir yetkinliği olduğundan bahsederken nefsi de bu kategori içine almaktadır. 'Nâtık (düşünen) nefis için bilfiil akli aleme dönüşmek vardır. O halde Zorunlu Varlık ister

akledilsin ister akledilmesin, akledilendir ve ister aşık olunsun isterse de aşık olunmasın aşık olunandır.’ (İbn Sina, 2005: 115). Diyerek Zorunlu Varlık fikrinin her hâlükarda olmasının zorunluluğundan bahsetmektedir.

Hz. İbrahim’in ilah-tanrı ya da herhangi bir kutsal ile ilişki kurmadığı halde zihninde bir kutsalın olması gerektiği inancı, bunu önce Güneş daha sonra da Ay olarak tanımlaması ve son olarak bunların yok olup sönmesi sonucu böyle bir kutsalın yok olmaması ya da sönmemesi gerektiği konusundaki düşüncesiyle, fitratında var olan, hiç kaybolmayan, sönmeyen, görmediği halde aklı ile var olduğuna kanaat getirebildiği kutsal bir şeye inancını delillendirmektedir. Bunun her insanın hiçbir inanca sahip olmasa da İslamiyet’e inanmak gibi bir zorunluluğunun olup olmadığı tartışılabilir. Ancak bu nakle göre Allah özgür irade ile her bireyi inanç konusunda herhangi bir bağlayıcılığı olmadan serbest bırakmaktadır. Buna bağlı olarak gerek ailesinin, gerek çevresinin etkisiyle kendi mantığına uygun olan bir şeyi kutsal sayabilir, bu kimi inançlarda ateş, kimi inançlarda putlar olmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de geçen bir çok ayet bu konudan bahsetmektedir. ‘... Din (e girmede/iman etmede) zorlama yoktur.’ (Altuntaş, 2009: 46-47). ‘Şüphesiz biz ona, doğru yolu gösterdik. İster şükredici olur (kulluğunun gereğini yapar), isterse nankör.’ (Altuntaş, 2009: 652). ‘...De ki; Hak Rabbinizdendir. Artık isteyen inansın, isteyen inkar etsin.’ (Altuntaş, 2009: 311). Bu ve bunlara benzer pek çok ayette de söylenmektedir ki insan inanç konusunda özgür bırakılmaktadır. Ayetler, insanın fitratın sahip olduğu inanç ve iradeyi uyarıcı, onları harekete geçirici işaretler olarak nakledilmektedir. İslam inancına göre aklın ve iradenin rehberliğinde her insan Allah’ın varlığını ve birliğini bulabilecek kapasiteye sahip yaratılmaktadır. İradenin yanında ona yön veren aklın varlığını reddetmek imkansızdır çünkü bu durumda irade de bir işleve sahip olamayacaktır. İradeyi ve tüm tümel hareketleri kontrol eden akıldır. ‘Tümel hareketi akleden, onu irade eden (tümel hareketi düşünen ve isteyen) sonra onun bir sınırdan başka diğerine geçişini akleden bir aklın bulunduğunu vehmetmek şarttır.’ (İbn Sina, 2005: 128). İbn Arabi’nin dediği

gibi; tefekkür (düşünmek) ettikleri zaman, bu tefekkür onlara daha önce sahip olmadıkları bir ilim kazandırır. (İbn Arabi, 2009: 114).

Burada Allah’ın iradesine de değinmemizde fayda vardır. Allah’ın da mutlak bir iradeye sahip olduğu ‘...O ol der ve olur’ (Altuntaş vd., 2009: 20-60). mealindeki bir çok ayetle delillendirilmektedir. Farabi, insanın seçme (ihtiyar) niteliğinin ezeli bir iradeden meydana geldiğini ileri sürmektedir. Çünkü bu nitelik bir şeyde ezelde olduğundan beri varsa, başkasından kendisine verilmiştir. Eğer sonradan hasıl olmuşsa kendisi tarafından yapılamaz zira o iradeyi yapmayı isteyecek başka bir irade ve isteğe ihtiyaç olacağından sonsuza dek böyle gidecektir. Bu imkansızdır, başkasından meydana gelmişse onun ezeli bir iradeye sahip olması gerekir yoksa o da sonsuza gideceğinden var olamaz. (Atay, 1974: 56). İnsanda var olan sınırlı irade, Allah’ta var olan sınırsız iradeye işaret etmektedir. ‘Allah alemi yaratmada, muhafaza etmede ve yönetmede özgürlüğe sahiptir.’ (Peterson vd., 2009: 85). Fakat bu, Allah’ın insanların iradesi üzerinde de dayatması vardır anlamına gelmemektedir. Kur’an’da ‘Ve eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet kılardı. Fakat O, dilediğini (doğuştan bütün insanlar dalâlette olduğundan Allah’a ulaşmayı dilemeyen, Allah kendisine ulaştırmaz, böylece onu) dalâlette bırakır. Ve dilediğini (Allah’a ulaşmayı dileyeni) hidayete erdirir (verdiği söz gereğince, kefaleti sebebiyle kendisine ulaştırır). Ve elbette yaptıklarınızdan (yapmış olduğunuz amellerinizden) sorgulanacaksınız.’ (Altuntaş vd, 2009: 289). Burada yaptıklarınızdan sorgulanmanın belirtilmesi insanın davranışlarındaki sorumluluğa işaret eder, sorumluluk da akıl ve irade ile doğrudan ilişkilidir denebilir.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerinden biri hiç şüphesiz ki akıldır. İnsanoğlu akıllı olduğu sürede Allah tarafından muhatap kabul edilmekte ve davranışlarından sorumlu tutulmaktadır. İslam inancına göre akıl sağlığı yerinde olmayan insanlar dini yükümlülüklerden sorumlu değildir. İnsan olmanın en açık göstergelerinden sayılan akıl; hafıza, idrak, irade gibi yetenekleri de içinde barındırmaktadır. İnsan aklını kendi irade ettiği şekilde kullanmakta ve bunun sonucunda yaptıklarından sorumlu bir varlık

haline gelmektedir. Kur'an-ı Kerim, insanları imana davet ederken öncelikle akıllara hitap etmeyi ve insanı düşünmeye yönelmeyi prensip olarak kabul etmiştir. 'Sana bu mübarek kitabı, ayetleri düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.' (Altuntaş vd., 2009: 134, 477, 494). gibi bir çok ayette akla ve düşünmeye vurgu yapılmıştır. Sık sık bunu hatırlatır; akletmiyorlar mı, düşünmüyorlar mı diyerek.

Kur'an-ı Kerim'deki irade-özgürlük konusundaki örnekler çoğaltılabilmektedir. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de verilen örnekler, sadece insana değil Allah'ın yarattığı diğer mahluklara da belli bir irade ve özgürlük verildiğine delil olarak gösterilebilir.

'Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.' dedi. Onlar, 'Bizler hamdinle sana tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun?' dediler. Allah da onlara, 'Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim.' dedi.' (Altuntaş vd., 2009: 7). Burada meleklerin cevabı belki bir itiraz olarak kabul edilmeyebilir ama akıl ve iradeye sahip olup düşünemediklerine delil sayılabilmektedir. Yine Kur'an'da meleklerden bahsederken 'Göklerde ve yerde kim varsa O'nun (kulu)dur. O'nun katında bulunan (melek)ler de O'na ibadet etmekte kibirlenmezler ve yorulmazlar. Gece gündüz usanmadan O'nu (cc) tesbih ederler.' (Altuntaş vd., 2009: 344). diyerek onların kibirden uzak olduklarını söylemektedir. Öyleyse diyebiliriz ki; melekler de akıl, şuur, iradeye sahiptir fakat bu iradenin boyutu farklıdır yani insan iradesine benzememektedir. İrade'nin kelime anlamını incelediğimizde dilemek, istemek (Devellioğlu, 1970: 531). anlamlarıyla karşılaşmaktayız. İradenin dışında, davranışlarımızı seçmemizde etkili olan bir unsur da nefstir. Nefs; akıl ve iradeyi isteği doğrultusunda yönlendirmeye gücü olan bir cevherdir. Nefs, insanın iradesini zorlayan ve sorumluluğun asıl sebebidir denebilir. 'Kur'an'ın nefis konusuna değinmiş olması sebebiyle İslam kültür ortamında nefsin varlığını reddeden bir düşünce akımı ortaya çıkmamıştır.' (Toktaş, 2004: 157). Ancak nefsin bedenden önce mi sonra mı yoksa bedenle birlikte mi yaratıldığı konusunda fikir ayrılıkları olmuştur. Mesela İbn Hazm yazımızın

başlangıcında verdiğimiz diyaloga dayanarak nefsin bedenlerden önce yaratıldığıının Kur'an'da açık olarak belirtildiğini (Toktaş, 2004: 166). ifade etmektedir. Bunun yanında nefisle ilgili tartışılan bir nokta da manevi bir varlık olan nefsin, maddi bir varlık olan bedeni nasıl yönettiği konusu olmaktadır. Filozofların bu konudaki yaklaşımlarını daha iyi anlayabilmek için onların ay-altı alemdeki organik varlıklara ilişkin görüşlerine bakmak gerekir. 'Onlara göre ay-altı alemdeki bitki, hayvan ve insanların kendilerine özgü nefisleri vardır ve bu nefisler her canlı türünün hayati fonksiyonlarını belirlemektedir. Bir başka deyişle bu varlık türlerinde nefis aktiftir, şekil verir, yönetir; beden ise pasiftir, verilen şekli kabul etmek durumundadır.' (Toktaş, 2004: 166). Nefs hakkında İbn Sina'nın görüşlerine bakacak olursak o, nefsin görevini beslenme, büyüme, üreme ile sınırlayınca buna nebât nefsi der. (Nasr vd., 2007: 283). 'Eğer bunlara idrak ve hareket de eklenirse o zaman bu hayvanî bir nefstir.' (Nasr vd., 2007: 283). Bu nefsten sonra insanî nefsi tarif eder İbn Sina. İnsan nefsi bu sözü edilenleri içerir ancak ilave bir kısma yani insanî yada nâtık/akli bir kuvvete de sahiptir (Nasr vd., 2007: 283). der. Buradaki kuvveti akıllara yada amelî ve nazarî kuvvet olarak ikiye ayıran İbn Sina'ya göre insan, bu akli kısmın bir mevcuda meydana gelmesi ile olmaktadır. Amelî akıl bedene doğru yönlendirilmiştir. 'Kişi onunla, yapılması ve yapılmaması gereken şeyler arasında ve ayrıca cüz'i iyi ve kötü şeyler arasında ayırım yapabilir.' (Nasr vd., 2007: 284). Burada insanın akilla iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edebileceği noktası dikkat çekmektedir. Bu akıl, alışkanlıklar ve tecrübeler yoluyla kemale erer. (Nasr vd., 2007: 285). Nazarî akıl ise ilahî aleme yöneltilmiştir ve kişiyi mâ'kûlâtı almaya muktedir kılar. (Nasr vd., 2007: 285).

Bu anlayışla nefsin bedeni nasıl yönettiği hakkında bir takım bilgilere sahip olabiliriz. Meleklerde irade bulunduğu halde nefis bulunmadığı için iradelerini kendi istekleri ile Allah'a ibadet etme ve O'nun istediği şekilde kullanabilmektedirler diyebiliriz. Fakat insan iradesinin yanında nefsinin de etkisi altında olduğu ve bu nefis her zaman iyi şeyleri telkin etmediği için nefsiyle bir mücadele içine girmektedir. Sorumluluğun sebebi de; iradeyi ve nefsi doğru yönde kullanabilmekten kaynaklanmaktadır.

İrade ve nefsi bir çok şey etkileyebilir, insanın nefsinin iyi yada kötü isteklerine kulak vermesi ve onları yapması iradesi ile mümkün olmaktadır. İbn Sina nefsi etkileyen başlıca unsurun beden olduğunu söylemektedir. Ona göre nefsin cevherini kaplayan ve meşgul eden bedendir. Beden, onu kendisine özgü arzudan ve kendisine ait yetkinlikten, gerçekleşmişse yetkinliğini fark etmekten veya eksik kalmışsa yetkinliğin üzüntüsünü hissetmekten alıkoymaktadır. Bu durum nefsin bedene yerleşmiş ve ona gömülmüş olmasına bağlı değil, aralarındaki ilişkiden kaynaklanmaktadır. 'Bu ilişki nefsin bedeni yönetmek, onun eserleriyle, kendisine ulaştırdığı arazlarıyla ve onda yerleşik beden kaynaklı melekeleriyle ilgilenmeye dönük yaratılıştan gelen arzudur.' (İbn Sina, 2005: 177). Buna gösterilen en büyük delil ilk insan Hz. Adem'in yaratılması, Allah'ın emri üzerine meleklerin ona secde etmesi fakat İblis'in kibirlenerek secde etmemesi ve daha sonra İblis'in Hz. Adem ve Hz. Havva'yı Allah'ın emrine uymamaya sürüklemesi ve Hz. Adem ve Hz. Havva'nın cennetten kovulup yeryüzüne gönderilmesini konu edinerek Kur'an'da yer almaktadır.

'Andolsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle, Âdem'e secde edin! diye emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenlerden olmadı. Allah buyurdu: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? (İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi. Allah: Öyle ise, "İn oradan!" Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık! çünkü sen aşağılıklardansın! buyurdu. İblis: Bana, (insanların) tekrar dirilecekleri güne kadar mühlet ver, dedi. Allah: Haydi, sen mühlet verilenlerdensin, buyurdu. İblis dedi ki: Öyle ise beni azdırmana karşılık, and içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım. "Sonra elbette onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım ve sen, onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın!" dedi. Allah buyurdu: Haydi, yerilmiş

ve kovulmuş olarak oradan çık! Andolsun ki, onlardan kim sana uyarsa, sizin hepinizi cehenneme dolduracağım!' (Altuntaş vd., 2009: 160).

Ayetlerden açıkça görülmektedir ki İblis'in Allah'ın emrine açık bir itirazı ve itaatsizliği vardır. Bu, İblis'in akıl ve iradeye, bunun yanında nefse de sahip olduğunun delilidir denebilir. Meleklerde de akıl ve irade olabileceği konusuna yine ayetlerle deliller getirmiştik fakat onlarda nefsin bulunmuyor olabileceğine işaret etmiştik. Bunun nedeni, meleklerin Allah'ın emrine itiraz etmemeleri idi. Fakat İblis'in buradaki itirazı ve itaatsizliği, ondaki iradeyi özgür bir şekilde kullanabilme noktasında dikkat çekmektedir. Buradaki ayetlerde İblis'in kendisinin ateşten, Hz. Adem'in çamurdan yaratılışına dikkat çekerek yaptığı itiraz, aklın yanında nefsinin de kendisi üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Zira İblis kendisinin ateşten yaratılmasından dolayı kendini üstün olarak görmektedir ki secdeye itirazının sebebini bu olarak sunmaktadır. Peki melekler de nurdan yaratılmış oldukları halde neden kendilerini Hz. Adem'den üstün görüp Allah'a itiraz yoluna gitmediler? Allah, Hz. Adem'i yaratacağını bildirdiği zaman yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökülecek insanı halife kılmasının nedenini sorduklarında da herhangi bir isyanlarının olmamasının nedeni nasıl açıklanabilir? İbn Sina'nın irade ve akılla ilgili tespitleri bu konuda bize yardımcı olabilecektir:

'İradenin arzusu iradî bir durumdur. İstenilenin (matlubun) iradesi ise ya lezzet gibi duygusaldır veya yenmek gibi vehmî ve hayalîdir veya zannîdir. Şehvet ve öfke, başkalaşmayan ve etkilenmeyen cismin cevherine uyumlu değildir.' (İbn Sina, 2005: 131). Meleklerin de iradesi olabileceğini daha önce belirtmiştik fakat bu insanın iradesine benzemeyen bir iradedir denebilir. Buna göre şehvet, öfke gibi durumlar, başkalaşan, etkilenen cisimler için geçerli durumlardır fakat meleklerin yaratılışı itibari ile cevherleri başkalaşmaz yada fitratlarından aykırı hareket edemezler. Bu sebeple iradelerinin kullansalar da iyi ve güzel yönde kullanacaklardır, bu yüzden yaptıklarından sorumluluklarının olmaması gerekmektedir. Buna karşılık insanın cevheri ve fitratı yaratılış itibari ile

değişebilmektedir. Her ne kadar fitratında iyilik ve güzellik varsa da bunu irade ve nefsi ile kötüye doğru da meylederek kullanabilir. İnsanın sorumluluğu da buradan kaynaklanmaktadır diyebiliriz.

Ayetlere göre İblis de irade ve fitratını dilediği yönde kullanabilme kapasitesine sahiptir ki ona da kıyamete kadar mühlet verilmiştir. Bu sürenin sonunda hem İblis'in hem de ona uyanların cehennemlik olduklarının Allah tarafından belirtilmesi, İblis'in de yaptıklarından sorumlu olduğunun bir göstermektedir. Burada bir başka noktaya değinmekte de fayda vardır ki o da şudur; İblis, Allah'tan insanları doğru yoldan çıkarmak için izin istemekte ve Allah da ona bu izni vermektedir. İnsanın kendi iradesini ve aklını kullanması söz konusu olmasaydı yada yaratılışında sahip olduğu fikir ve düşünceleri değiştiremeyecek olsaydı Allah, İblis'i gereksiz yere yeryüzüne göndermiş olacaktı ki insanlar zaten ondan etkilenemeyeceklerdi. Allah'ın sonsuz bilgisi, kudreti ve mükemmelliği göz önüne alındığında, İblis'e gereksiz yere izin vermiş olması mantıksız olacaktır. Böyle bir mantıksızlık Allah'ın mükemmelliğine ve sonsuz bilgisine ters düştüğü için böyle bir izni vermemesi gerekmektedir. Öyleyse İblis gerçekten insanları etkileyebilir mi, insanlar kendi iradelerini kullanarak İblis'in yolunu seçebilir mi? sorularının cevabı biraz daha netlik kazanmış olur. Evet, insanlar kendi iradeleri ile İblis'in yolunu seçebilirler yada seçmeyebilirler, zira böyle bir şey söz konusu olmasaydı Allah onu yeryüzüne göndermeye bile gerek duymazdı diyebiliriz.

Surenin devamındaki ayetlerde şöyle deniyor:

' (Allah buyurdu ki) : Ey Adem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediğiniz yerden yeyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz. Derken şeytan, birbirine kapalı ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi ve: Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedi kalandan olursunuz diye yasakladı, dedi. Ve onlara: Ben gerçekten size öğüt verenlerdenim, diye yemin

etti. Böylece onları hile ile aldattı. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü. Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar. Rableri onlara: Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi? diye nidâ etti. (Adem ile eşi) dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz. Allah: Birbirinize düşman olarak inin! Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır, buyurdu. "Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve orada (diriltilip) çıkarılacaksınız" dedi. Ey Adem oğulları! Size ayıp yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise yarattık. Takvâ elbisesi... İşte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın âyetlerindedir. Belki düşünüp öğüt alırlar (diye onları indirdi). Ey Âdem oğulları! Şeytan, ana-babanızı, ayıp yerlerini kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın. Çünkü o ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz şeytanları, inanmayanların dostları kıldık.' (Altuntaş vd., 2009: 161-162).

Burada şeytan, Allah'ın huzurundan kovulduktan sonra, düştüğü bu durumun nedeni olarak insanı görmüş ve insana olan kinini, onun soyunu saptırarak göstermeye karar vermektedir. Oysa şeytan kendi ahlaksızlığı, küstahlığı, kibir ve itaatsizliği nedeniyle cezalandırılmıştır. Ancak kibrinden bu gerçeği kabul etmeyen şeytan ilk olarak Hz. Adem ve Hz. Havva'yı yoldan çıkararak kıyamete kadar sürecek olan insanları aldatma görevine başlamıştır. Burada İblis'in insanları aldatmak için ettiği yemin ve Allah'ın ona bu iş için izin vermiş olması, herkesin İblis'in yada Allah'ın huzurundan kovulduktan sonra Şeytan'a dönüşen varlığın etkisinden kurtulamaması, ona uymak zorunda olması

anlamına gelmemelidir. Peki Hz. Adem ve Hz. Havva'nın şeytana uymaları, onun gösterdiği yanlış yola sapmaları mümkün müdür? Evet mümkündür, zira ayetlerde bu açıkça belirtilmektedir. Bu, onların körü körüne şeytanın peşinden gittikleri anlamına gelmemektedir. Kendi akıl-irade ve nefislerine uyarak şeytanın peşinden gitmişlerdir, eğer ki iradesiz olarak onun peşinden gitmiş olsalardı, olayın sonrasında durumun yanlışlığının farkına varıp yaptıklarından pişman olmaları gerekirdi. Bunun yanında ayette geçen ' biz kendimize zulmettik ' kısmına dikkat çekecek olursak; insan yaptığı kötülükten ötürü kendi yaratılışına aykırı bir şey yapmıştır ve bu yüzden acı çekmektedir.

Eğer yaratışımıza uygun davranırsak, mesela birine bir iyilikte bulunursak acı çeker miyiz? Hayır. Ya da karnımız acıktığında – ki bu yaratılışımızdan gelen insanî bir ihtiyaçtır – yemek yersek acı çeker miyiz? Hayır. Çünkü bunlar yaratılışımızın doğasına uygun davranışlardır. İnsan ancak yaratılışının doğasına aykırı davrandığında acı çeker, bu aç – susuz durmak da olur, başkalarına zarar vermek de olur. İşte Hz. Adem ve Hz. Havva da yaratılışlarına uygun davranmadıkları için, şeytana kulak verip nefisleriyle hareket ettikleri için acı çekmektedirler. Yoksa onların herhangi bir iradesinin olmadığını, akıllarını kullanmadan şeytana uyduklarını söylemek, bir nevi onları kukla gibi, kendileri üzerinde hiçbir etkiye sahip olmayan aciz varlıklar olarak kabul etmek olur ki bu da Allah'ın yeryüzüne halife olarak göndereceği bir varlığı bu şekilde aciz yaratması anlamına gelir. Böyle bir şey Allah'ın dinî sorumluluğun ön şartı olarak kabul ettiği, insanın akıllı olma özelliğiyle ters düşmektedir. Böyle bir durumda Hz. Adem ve Hz. Havva'nın zaten dinî açıdan herhangi bir sorumlulukları olmazdı, kaldı ki cezalandırılmış olarak yeryüzüne gönderilsinler.

Ayetlerden hareketle diyebiliriz ki Hz. Adem ve Hz. Havva iman noktasında zayıflığa düşmüşler ve bu şekilde şeytana uymuşlardır.

Şeytanın güçlü iman-irade ve nefse sahip olan insanların üzerinde etkisi olmaması gerek. Eğer her halükârda şeytan insan üzerinde bir etkiye sahipse, bizim davranışlarımız üzerinden sorumluluğumuz kalmaz demektir. Bu noktada dünya hayatının bir imtihan olmasının anlamı kalmamaktadır. Öyleyse buradan şunu çıkarabiliriz; şeytan insan nefsi üzerinde bir miktar etki gücüne sahiptir fakat insan da buna karşılık olarak akıl ve irade gücüne sahiptir. İnsan eğer şeytanın etkili olacağı yolları açarsa şeytanın söylediklerine kulak verir ve nefsinin – iradesini - aklını o yönde kullanır, bunun yanında tam tersi olarak akıl ve iradesi ile Allah'ın yolunu, doğru yolu açarsa nefsinin-iradesini ve aklını bu yönde kullanmaya sevk etmektedir.

Sonuç olarak Kur'an'daki bu örneklerden hareketle şu soruların cevaplarına ulaşmamız mümkün görünmektedir: İrade, Kur'an'a göre var olan bir problem midir yoksa İslam düşüncesinde 'iradesizlik' söz konusu değildir diyebilir miyiz? İncelediğimiz şeytan - melek – insan örneğinden hareketle ve İslam öğretisinin yapı taşlarından biri olan 'ahiret inancı ve dünyadaki yapıp – etmelerimize göre mükafatlandırılacağımız ya da cezalandırılacağımız' ilkesi İslam düşüncesinde insanın iradî bir varlık olarak yaratılıp bunun kendi akli ve nefsi çerçevesinde kullanabileceği olmuştur. Tüm bunlar irade özgürlüğünün insan için varoluşsal bir sorun ve insanın yaşama amacı için gerekli bir koşul olduğunu gözler önüne sermektedir.

İslam inancında önyargıyla yaklaşılacak irade hürriyetinin Kur'an'a göre bu şekilde temellendirilmesi, İslam'ın gerçekte bireyine irade özgürlüğünü tanıyıp tanımadığını, tanıyorsa bunu hangi temellere dayandığını açık ve net olarak ele alınmaktadır. Yaptığımız çalışmalar bizi, irade özgürlüğünün Kur'an'a göre dünya hayatının anlamı ve dinî inancın mahiyeti olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aydın, M. S. (1990). **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Atay, H. (1974). **Farabi Ve İbn Sina'ya Göre Yaratma**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Devellioğlu F. (1970). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Doğuş Yayınları, Ankara.
- Altuntaş, H. vd. (2009). **Kur'an-ı Kerim Meali**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Filiz Ş. (2002). İlk İslam **Hümanistleri**, Onbir Eylül Yayınları, Konya.
- İbn Arabi (2009). **Hakikat Ve Tefekkür**, (Çev: M. Kanık), Hece Yayınları, Ankara.
- İbn Sina (2005). **Metafizik II.**, (Çev: E. Demirli ve Ö. Türker), Litera Yayınları, İstanbul.
- İzmirli, İ. H. (1997). **İslam'da Felsefe Akımları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Peterson, M. vd., (2009). **Akıl Ve İnanç**, (Çev: R. Acar), Küre Yayınları, İstanbul.
- Skirbekk, G. ve Gilje, N. (2003). **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, (Çev: E. Akbaş ve Ş. Mutlu), Üniversite Kitabevi, İstanbul.
- Toktaş, F. (2004). **İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri**, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Öner, N. (1995). **İnsan Hürriyeti**, Vadi Yayınları, Ankara.